

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

Қолжазба кұқында

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ:
ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ
(XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)**

Алматы, 2016

Баспаға ҚР БҒМ ҒК І

ханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми
кеңесімен ұсынылған

Қазақстандағы түркі халықтары: этнодемографиялық талдау (XIX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басы) // Авторлары: Құдайбергенова А.И., Уалтаева А.С., Саркенова К.А., Мурзаходжаев Қ.М., Алмағамбетова А. – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2016. – 171 б.

Жауапты редакторы

ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі Х.М. Әбжанов

Монография Қазақстандағы түркі халықтарының XIX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басындағы этнодемографиялық даму тарихына арналған. Түркі халықтарының XIX ғасырдың соңындағы

этнодемографиялық дамуының ерекшеліктері, Кеңес өкіметі тұсындағы әлеуметтік-экономикалық реформалардың Қазақстандағы түркі халықтарының этнодемографиялық дамуына әсері тарихи кезеңдер арқылы талданған. Сонымен бірге тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан түркі халықтарының демографиясы да қарастырылған.

Монография халықтану, этностық тарих, түркі халықтары мәселелеріне қызығушылық танытатын оқырман қауымға арналған.

МАЗМҰНЫ

ҚАЗАҚСТАН ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ: ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ (XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

КІРІСПЕ	5
1 ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ, ДЕРЕКТЕРІ МЕН ТАРИХНАМАСЫ	
1.1 Құдайбергенова А.И. Теориялық-методологиялық мәселелері.....	8
1.2 Уалтаева А. Тарихнамалық шолу және халықты есепке алу әдісіне сипаттама.....	12
1.3 Саркенова К.А. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан түркі халықтарының тарихнамасы	30
1.4 Алмағамбетова А.М. Қазақстан түркі халықтары шетелдік тарихнамада	45
1.5 Саркенова К.А. Қазақстан түркі халықтары тарихының деректері (1920-1930).....	55
2 ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
(Уалтаева А.)	
2.1 Қазақстанның XIX ғасырдағы әкімшілік-территориялық бөлінісі.....	60
2.2 Өлке халқының даму динамикасы мен этнодемографиялық құрылымы	63
3 ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ КЕҢЕС БИЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ КӨШІ-ҚОН ҮРДІСТЕРІ	
3.1 Қазақстандағы түркі халықтарының 1917-1939 жылдардағы демографиялық тарихы (Саркенова К.А.).....	92
3.1.1 Кеңес дәуірі қарсаңындағы Қазақстандағы түркі халықтарының этнодемографиялық жағдайы (1900-1917).....	92
3.1.2 Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығындағы түркі халықтарының демографиялық тарихы (1917-1926).....	98
3.1.3 Кеңес билігінің әлеуметтік-саяси, мәдени, экономикалық өзгерістері кезеңіндегі түркі халықтары (1926-1939).....	102
3.2 Қазақстандағы түркі халықтары 1939-1959 жылдары: этнодемографиялық талдау (Құдайбергенова А.И.).....	115
3.2.1. Түркі халықтарының қалыптасуындағы көші-қон үдерістерінің орны.....	115
3.2.2 Түркі халықтарының жалпы саны мен орналасуы	126
3.2.3 Халықтың жас-жыныс ерекшеліктері мен білім деңгейі.....	135
3.2.4. Қазақстандағы табиғи қозғалыс ерекшеліктері.....	149
3.3 Қазақстан түркі халықтарына тарихи-демографиялық талдау (1959-1970) (Алмағамбетова А.).....	165
3.3.1. Қазақстандағы түркі халықтарына тарихи-демографиялық талдау.....	165
3.4 1970-1989 жылдардағы халық санақтары аралығында түркі халықтарының дамуы (Мурзаходжаев Қ.М.).....	180
3.4.1 Қазақстан түркі халықтарының 1970-1989 жылдардағы санақ мәліметтері бойынша жалпы саны мен даму динамикасы.....	180
3.4.2 Облыстар бойынша орналасуы мен урбандалу үдерісі.....	185
3.4.3 Білім деңгейі мен жыныстық арасалмағы.....	188
4 ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯСЫ (1999–2009 жылдардағы халық санақтары негізінде) (Саркенова К.А.).....	193
ҚОРЫТЫНДЫ	204

КІРІСПЕ

Н.Ә. Назарбаев: «Түркі әлемі әлі толық зерттелмеген терең тұңғыық. Біздің ұлы бабаларымыз Алтайдан Ақ теңізге дейінгі Ұлы далада өз билігін жүргізді. Бізге өшпес қаһармандық эпос және мол рухани қазына қалдырды. Тұңғыш рет әлемге өнеге болған ортақ шаңырақ – киіз үйді, темірді, шалбарды, жебені, етіккі және өкшені, үзеңгіні ойлап тапты», – деп жазды. Ал, Түрік Республикасы құрылуының 10 жылдығына орай 1933 жылы 29 қазан күнгі Түркияның Ұлттық мәжілісінде Кемал Ататүрік: «тілі, діні, тағдыры бір бауырлардың... рухани көпірлерді берік сақтайтын...» ортақ құндылықтарының бар екендігін айта отырып, «Тіл – бір көпір. Сенім – бір көпір. Тарих – бір көпір...», – деп түркі халықтарының өткен тарихы мен болашақтағы бірлігі жайлы көрегендікпен айтқан екен. Сондай-ақ, Қазақстанды мекендеуші түркі халықтарының *өмір* атты тағдырлас көпірден бірге өтіп, ел тарихын бірлесе жазып жатқаны да белгілі. Сондықтан Қазақстандағы түркі тілдес халықтардың тарихын демографиялық тұрғыдан зерттеу – аса маңызды мәселелердің бірі.

Қазақстандағы түркі халықтарының XX ғ. этнодемографиялық даму ерекшеліктерін зерттеудің маңызы зор. Себебі бұл тақырып XX ғасырдағы Қазақстан, тіпті Евразия ғана емес, әлем тарихындағы күрделі мәселені зерттеуге арналған. Түркітанушы Лев Гумилев өзінің «Русьтен Ресейге дейін» атты кітабында былай деп жазған: «Евразия континенті үш рет бірікті. Ең алдымен оны ежелгі түріктер Сары теңізден Қара теңізге дейінгі аралықты қамтыған Ұлы қағанатқа біріктірді. Түріктерден кейін Сібірден моңғолдар келді. Олардың ыдырауы мен ұсақталуынан соң бастаманы Ресей қолына алды. Осылайша ол Түрік қағандығы мен Монғол ұлысының «мұрагері» болды» [1]. Бұл ойды әрі қарай жан-жақты дамытуға болады. Алайда тақырып XIX - XXI ғасырларға қатысты болған соң, айтарымыз – түркі халықтарының әлемдік тарихтағы орны зор және Евразияның көптеген елдерінің тарихына ерекше тамырлап енген түркі әлемінің ежелден басталған тарихының жалғасы да бар!

Түркі дүниесі қазір өзгергенімен, түп-негізі сақталған, сонымен бірге бүкіл түркі қауымының тарихында жасақталған материалдық және рухани байлықтың жиынтығы болып табылатын түркі мәдениетінің өткені мен қазіргі жағдайы да жаңаша түрленуде. Түркі халықтары өсіп-өнуінің өзіндік ерекшеліктерінің бар екені де белгілі.

Түркі тілдес кеңістік тарихи дамудың өн бойында мәдениеттің көптүрлілігін жинақтай отырып, «Батыс пен Шығыстың арасындағы қарым-қатынастың мәдени көпірі болып келеді. Осы кеңістікте Қазақстан ерекше орын алады. Полиэтникалық Қазақстан халқы этнодемографиялық және көші-қон үдерістерінің нәтижесіне қатысты объективті, сондай-ақ мемлекеттік саясаттың нәтижесіне байланысты субъективті факторлардың арқасында қалыптасқан тарихи шындық. Евразияның қақ ортасында орналасқан Қазақстанның этностары біздің Республиканың ерекше қамқорлығына ие болып отырған, өздеріне тән мәдениетін, тілін, дінін, ежелгі әдет-ғұрпын сақтап қалған басты құндылығы.

Елбасы өзінің Қазақстан халқына арналған әрбір Жолдауында елдің ішкі және сыртқы қатынастардағы күрмеуі көп, шешімі күрделі мәселелерді жүзеге асыруда республика халқының біртұтастығын сақтауды мақсат ете отырып, этносаралық татулық пен бірлікті нығайтудың маңыздылығына ерекше назар аударады. Президент «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты 2014 жылғы Халыққа жолдауында, сол жылғы Тәуелсіздік күніне арналған «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі – Мәңгілік елдің ұлы тарихы» құттықтау сөзінде, БАҚ өкілдерімен кездесуде берген сұхбатында біртұтас идеяны, «Мәңгі ел» идеясын жүзеге асыру жолындағы мемлекеттің негізгі стратегиясын жариялап, ел дамуының басты бағыттары бойынша атқарар шараларын нақтылап көрсетті. 2015 жылы ұлықталған Қазақстан халқы Ассамблеясы мен ҚР Конституциясының 20 жылдығы, Қазақ хандығының 550 жылдығы, Жеңістің 70 жылдығына қатысты шаралар да тарихшыларға үлкен міндеттер жүктеді. 2016 жыл да қазақстандықтардың біртұтастығын «Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асырудың басты факторы деп танумен жалғасты.

«Біздің өткендегі тарихымыз біртұтас және оңпайымды болуы тиіс. Ол қазақстандықтарды бөлуді емес, біріктіруі керек» деген Президент сөзі тарихи зерттеулерде этносаралық татулықты насихаттауға ерекше мән берудің қажеттілігін көрсетті. Қазақстанның қазіргі тарих ғылымы ел болашағының дүниетанымдық

моделінің басты құндылықтары мен тіректерін анықтауда ғаламдық мәселелерді этнос мәдениетінің негіздерін: тілін, руханиятын, дәстүрін, мәдениетін сақтау қажеттігімен байланыстырады.

Қазақстанның полиэтносты халқының құрамындағы түбі бір түркі халықтарының қалыптасу, даму және өсіп-өну тарихын зерттеу қазақстандық рухани құндылықтарды анықтауға жол ашары сөзсіз. Себебі бұл мәселені зерттеу Қазақстан тарихындағы «ақтаңдақ» беттерді жоюға, өткен дәуірлердегі халықтың құрамына әсер еткен тарихи құбылыстар мен оқиғаларды дұрыс пайымдап, шынайы баға беруге септігін тигізеді.

Түркітану бағытында көптеген еңбектердің жарияланғаны белгілі. Түркі әлемінің ежелден бергі тарихының қыр-сырын ашуға арналған еңбектердің маңызы жоғары. Сонымен бірге, қазіргі кезде түркі халықтарының тарихи даму барысын қайта пайымдау үдерісі жүруде. Сондықтан, ұсынылып отырған монография түркі этностарының Қазақстан аумағындағы қалыптасуы мен өсіп-өнуінің халықтану саласына қатысты мәліметтерін жинақтап, тарихын жүйеге келтіруге тырысқан алғашқы еңбек деуге болады.

Жұмыс Ш.Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институтының Халықтану және тарихи тұлғатану бөлімінде орындалды.